

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет Економіки і Менеджменту

*Кафедра економіки підприємництва
та туризму*

Кваліфікаційна робота на
правах рукопису

Заворотнюк Анастасія Ігорівна

УДК 338.484:615

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ**

242 «Туризм»)

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. І. Заворотнюк

Керівник роботи
Чернишова Таїсія Миколаївна
к.б.н., доцент

Житомир – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ.....	7
1.1. Поняття та підходи до класифікації санаторно-курортних закладів у туристичній галузі.....	7
1.2. Потенціал санаторно-курортних ресурсів України.....	12
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СТАНУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОГО СТАНУ.....	20
2.1. Сучасний стан санаторно-курортного господарства України.....	17
2.2. Основні проблеми розвитку санаторно-курортного господарства.....	19
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОГО СТАНУ.....	23
3.1. Перспективи розвитку санаторно-курортного господарства.....	23
3.2. Умови покращення розвитку санаторно-курортного господарства...	24
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	32

Висновок кафедри _____

за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри _____

№ __ від «__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри _____

(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (прізвище ,ім'я, по батькові)

«__» _____ 20__ р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти _____ захистила

(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Заворотнюк А. І. «Перспективи розвитку санаторно-курортного господарства України в умовах військового стану», ОС «Бакалавр», 242 «Туризм» Поліський національний університет, м. Житомир, 2023 р.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню стану та перспектив розвитку санаторно-курортного господарства України в умовах військового стану. Структурно робота складається з вступу, трьох розділів, висновків; містить 1 таблицю, 3 рисунки, список використаних джерел з 18 найменувань.

Ключові слова: туризм, санаторно-курортний туризм, оздоровлення, лікувальні ресурси.

ANNOTATION

A. I. Zavorotnyuk "Prospects for the development of the sanatorium-resort economy of Ukraine in the conditions of martial law", OS "Bachelor", 242 "Tourism" Polissia National University, Zhytomyr, 2023.

This bachelor's thesis is dedicated to the research of the current state and prospects for the development of the sanatorium and resort industry in Ukraine during the military state. The structure of the thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, 1 table, 3 figures, and a list of references with 18 items.

Keywords: tourism, sanatorium and resort tourism, health improvement, medical resources.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний спосіб життя часто супроводжується стресами, перевантаженням та малорухливістю, що потребує якісного та доступного профілактично-оздоровчого відпочинку. Санаторії, профілакторії, SPA-центри та wellness-курорти стали основними місцями для такого відпочинку. Сучасне суспільство все більше звертає увагу на своє фізичне та психічне здоров'я, тому туризм з метою лікування та профілактики захворювань стає все популярнішим як на вітчизняному, так і на міжнародному рівні. Цей вид господарства допомагає покращити загальний стан здоров'я та зберігати красу організму в цілому.

Останнім часом у вітчизняній економічній науці діяльності та проблемам управління та організації в галузі лікувально-оздоровчого туризму України стало приділятися значна увага. Через введення військового стану на території країни усі типи господарств були вимушені змінювати тактики роботи.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз досліджень вітчизняних вчених-економістів у галузі теорії та практики розвитку індустрії туризму в умовах військового стану, і, особливо, санаторно-курортного туризму послуг показав, що для вирішення завдань розвитку немає відповідних наукових передумов.

Актуальність і недостатній ступінь розробленості проблем управління підприємствами сфери оздоровчих і санаторних туристичних послуг в Україні у час війни, дають передумови для того, щоб вони стали об'єктом наукового дослідження в галузі теорії та практики регулювання процесів на ринку послуг.

Дослідження проблеми розвитку та перспектив лікувально-оздоровчого туризму займалися такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як: М. Рутинський, Н. Габчак, М. Мальська, О. Кравець, Л. Агафонов, О. Бейдик, І. Гаврилишин, Б.І. Вихристенко, О. Любіцева, В. Кравців, Н. Кузнєцова, Г. Карпова та інші.

Мета – формування умов покращення розвитку санаторно-курортного господарства в умовах військового стану на території України.

Для досягнення мети слід виконати такі **завдання**:

- вивчення поняття та підходи до класифікації санаторно-курортних закладів у туристичній галузі;
- розгляд потенціалу санаторно-курортних ресурсів України;
- дослідження сучасного стану санаторно-курортного господарства України;
- визначення основних проблем розвитку санаторно-курортного господарства;
- визначення перспектив розвитку санаторно-курортного господарства;
- дослідження умов покращення розвитку санаторно-курортного господарства.

Об'єкт дослідження – процес розвитку санаторно-курортного господарства України.

Предмет дослідження – теоретично-методичні та практичні засади розвитку санаторно-курортного господарства України у військовий стан.

Методика дослідження. У процесі написання роботи було застосовано різноманітні підходи та стратегії наукового дослідження. Зокрема, застосовано системний підхід для вивчення санаторно-курортної діяльності як підсистеми туризму, а також проведено класифікацію санаторно-курортних закладів у туристичній індустрії. Застосовано методи аналізу та порівняння для визначення основних напрямів вдосконалення санаторно-курортного туризму в Україні. Крім того, було використано табличний метод для зведення та групування аналітичних даних, статистичний та графічний методи, а також метод узагальнення та метод прогнозування.

Перелік публікацій автора за темою дослідження:

1. Чернишова Т. М., Заворотнюк А. І. Сучасний стан санаторно-курортного господарства України. Туризм: міжнародний досвід та національні пріоритети: матеріали II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференція (м. Житомир, 15-16 червня 2023 р.). Житомир: Поліський національний університет, 2023. С. 88-92.
2. Чернишова Т. М., Заворотнюк А. І. Особливості розвитку санаторно-курортного господарства України в умовах військового стану. VIII Міжнародна науково-практична конференція "Практичні та теоретичні питання розвитку науки та освіти" (м. Львів, 19-20 червня 2023 р.). Львів:

Практичне значення результатів дослідження. Результати даного дослідження можна використати як підґрунтя для створення програм розвитку санаторно-курортного господарства України в повоєнні часи та для використання в процесі підготовки фахівців галузі.

Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків; містить 35 сторінок тексту, 4 рисунки, 2 таблиці. Список джерел включає 23 найменувань літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

1.1. Поняття та підходи до класифікації санаторно-курортних закладів у туристичній галузі

В сучасний час, туристична індустрія є однією з найбільш привабливих та перспективних галузей в Україні і в усьому світі. Це пояснюється не лише значним зростанням доходів населення у розвинених країнах, зростанням доступності транспортних засобів та загрозою екологічного забруднення, але й активним популяризуванням здорового способу життя. Саме тому все більше людей обирають оздоровлення та відпочинок у країнах, що сприяють екології та добробуту. Особливо виділяється сфера лікувально-оздоровчого туризму, яка займає одне з провідних положень в туристичній галузі України, і має величезний потенціал для подальшого швидкого розвитку.

Лікувально-оздоровчий туризм це загальна категорія, що охоплює лікувальний (медичний, санаторно-курортний) та оздоровчий (спа, велнес) туризм. На рис. 1.1. схематично зображено ці категорії.

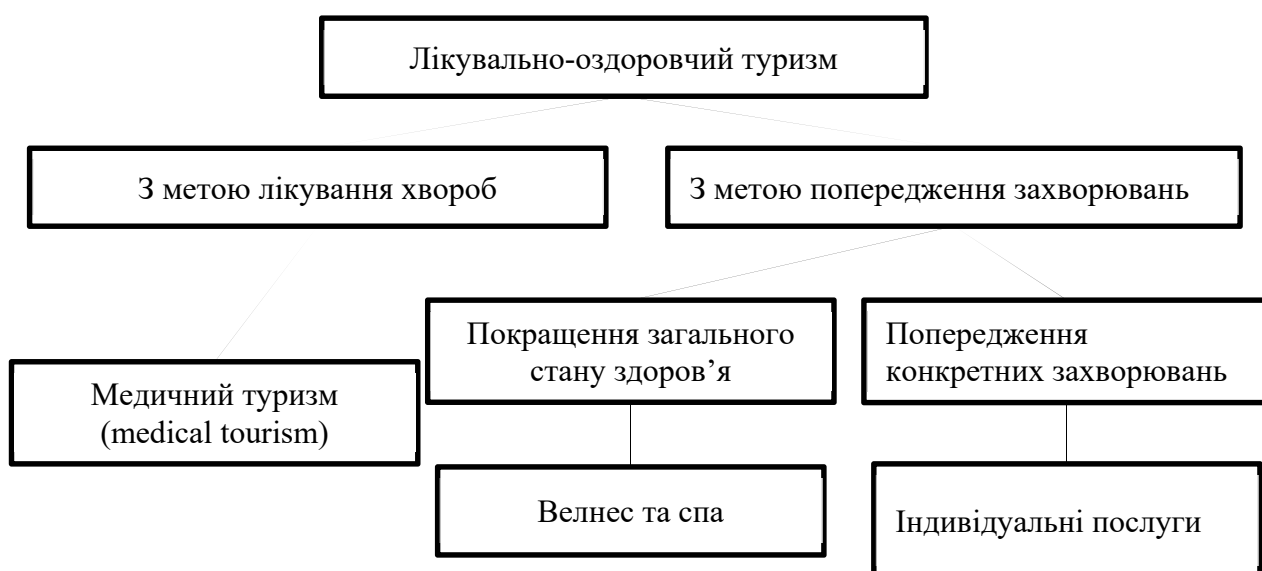

Рис. 1.1. Класифікація лікувально-оздоровчого туризму

Джерело: сформовано автором на основі [3]

Лікувально-оздоровчий туризм може бути як індивідуальним, так і груповим видом відпочинку, що включає в себе лікувальні процедури для поліпшення здоров'я та мету рекреації та відпочинку. Лікувально-оздоровчі цілі досягаються через рекреаційний, реабілітаційний та зелений туризм.

На базі класифікацій спа відбувається формування різноманітних spa-підприємств, таких як spa-курорти та spa-готелі. Виділяють два типи понять – готель зі spa зоною або spa центром та spa-готель. Перше поняття можна описати наступним чином: це готель, в якому є послуги додаткового сервісу, іншими словами «курорт одного дня» або «дейспа» (салон краси, косметологічні процедури, банний спа, спеціалізовані spa кабінети, басейн, фітнес зал), тоді як spa-готель – готель орієнтований на надання комплексу spa послуг, заснованих на використанні методів натуротерапії та курортології в цілях оздоровчого відпочинку, психосоматичної профілактики та косметологічної корекції.

Українська СПА асоціація не пропонує власних класифікацій spa закладів. Натомість в Україні існує офіційна статистична класифікація санаторно-курортних закладів: санаторії, пансіонати з послугами лікування чи без них, санаторії-профілакторії, курортні лікувальні заклади, бальнеологічні лікарні, грязелікарні, будинки відпочинку, пансіонати відпочинку, бази або інші заклади відпочинку, дитячі оздоровчі заклади, (табори) цілорічної дії, самостійні оздоровчі заклади 1-2 денного перебування [7].

В Україні термін курорт підтверджується законодавством. Згідно з ним, курорт – це «територія, яка використовується для лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та відпочинку, і яка має природні лікувальні ресурси, забезпечується будівлями та спорудами з необхідними інфраструктурними об'єктами. Ця природна територія, що знаходиться під особливою охороною, використовується з метою відновлення здоров'я,

реабілітації та відпочинку, і може включати будь-які споруди, необхідні для забезпечення цих потреб» [8].

Курорти мають класифікацію за такими ознаками (табл. 1.1)

Таблиця 1.1

Класифікація курортів

Ознака класифікації	Класифікація	Характеристика
За характером природних лікувальних ресурсів	державного значення	природні місця, які характеризуються особливо важливими та неповторними лікувальними ресурсами, що використовуються для медичної реабілітації, лікування та профілактики захворювань.
	місцевого значення	природні місця, що характеризуються поширеними природними лікувальними ресурсами, для лікування, реабілітації та/чи профілактики захворювань.
За характером природного лікувального фактора	бальнеологічні	Основний лікувальний фактор — мінеральна вода
	грязьові	Лікувальний фактор-грязь
	кліматичні	Лікування з допомогою відповідної погоди та її умов: вологості, температури, сонячного випромінення тощо
	змішані	Поєднання різних видів курортів
За кліматичними особливостями	приморські	Біля морів
	гірські	у гірській місцевості або горах
	рівнинні	у лісовій місцевості, лісостеповій, в степах

Джерело: [3,8]

Основною класифікацією курортів є класифікація за характером природних лікувальних ресурсів на бальнеологічні, грязьові, кліматичні та змішані. Розглянемо їх детальніше.

Бальнеологічні курорти базуються на використанні мінеральних вод. Мінеральні води - це природні води, які переважно знаходяться у підземних джерелах і відрізняються високим вмістом біологічно активних мінеральних або органічних речовин. Вони мають конкретний хімічний склад і проявляють певні фізичні та хімічні властивості, такі як температура, радіоактивність та інші. Ці особливості надають мінеральним водам лікувальних властивостей, завдяки яким вони можуть мати корисний ефект на організм людини. Розділ

медицини, що вивчає походження і властивості мінеральних вод, методи їх використання з лікувальною та профілактичною метою називається бальнеологією [1].

Такі лікувальні плавання були відомі у всьому стародавньому світі: у Месопотамії, Єгипті, у тодішніх європейських країнах. Тоді почалось будівництво лазень біля джерел та такі купання стали набирати масовий ефект. З лікувальною метою у грязьових курортах використовують різні види грязей. Лікувальні грязі або пелоїди - це природні формування, що складаються з води, мінеральних та органічних речовин, і мають тонкодисперсну структуру. Вони характеризуються однорідним складом та переважно мазеподібною консистенцією.

Вплив лікувальних грязей на організм залежить від дії температурних, механічних і хімічних подразників. Фізичні властивості шламу дозволяють використовувати відносно високі температури під час обробки. У дії торфу головним фактором є температура. На шкіру пацієнта спочатку наносять тонкий шар розігрітої грязі, а потім швидко охолоджують, передаючи частину тепла шкірі. На тіло наносять шари грязі і повільно охолоджують. Тому грязь може довго діяти на організм при незначному зниженні температури [18].

Кліматичні курорти: основними видами лікування у кліматичних курортах є повітряні і сонячні ванни, а також купання. У лікувальних комплексах, окрім основних методів курортного лікування, також використовують фізіотерапевтичні процедури, лікувальне харчування та лікувальну фізичну культуру, щоб підвищити ефективність лікувальних факторів.

Ще існують змішаний тип курортів, на яких одночасно використовується кілька природних лікувальних ресурсів. Це можуть бути До курортів з кількома лікувальними факторами в Україні належать: бальнеокліматичні, і бальнеогрязеві, кліматогрязеві, кліматобальнеогрязеві тощо.

За характером природних лікувальних ресурсів курорти України поділяються на курорти державного та місцевого значення.

Курорти державного значення – це в першу чергу такі зони, в яких знаходяться корисні копалини у великому об’ємі та можуть використовуватись саме у медичних цілях для оздоровлення туристів.

Курорти місцевого значення належать такі території, які мають ресурси загальнопоширеного значення, необхідні для профілактики, підтримки та відновлення здоров’я людини.

Отже, науковці вказують таке визначення курорту. Курорт - це місцевість, яка має цінні природні властивості, що сприяють лікуванню за допомогою мінеральних вод, лікувальних грязей або специфічних кліматичних умов, таких як моря, озера, гірські пейзажі, ліси, степи і т.д. Курорт - це також територія, де наявні природні лікувальні фактори та створені необхідні умови для їх використання з метою лікування та профілактики захворювань. Для курортно-рекреаційних закладів необхідні наступні умови:

- природні лікувальні фактори, які забезпечують правильне функціонування курорту;
- технічні пристрої та споруди для використання курортних чинників (басейни, грязелікарні, пляжі тощо);
- спеціально обладнані приміщення для лікування і проживання (санаторії, будинки відпочинку);
- лікувально-профілактичні установи, які забезпечують медичне обслуговування хворих та відпочиваючих;
- оздоровчі установи, спортивні споруди та майданчики;
- установи громадського користування, заклади громадського харчування, торгове та побутове обслуговування, культурно-просвітницькі установи;
- зручний доступ та засоби транспорту;

Тобто курортно-рекреаційний заклад повинен мати певну курортну інфраструктуру. Курортна інфраструктура охоплює систему матеріальних об'єктів і видів діяльності, спрямованих на надання курортних послуг населенню з метою покращення здоров'я. Вона включає лікувально-профілактичні заклади, культурно-побутові установи, розважальні заклади, спортивні майданчики, а також медичний і обслуговуючий персонал з відповідним навчанням і кваліфікацією. Курортна інфраструктура є частиною соціальної інфраструктури, і вона має підсистему допоміжних господарств, таких як комунікації, дороги, транспортні засоби і т.д.

1.2. Потенціал санаторно-курортних ресурсів України

Україна має широкий потенціал для розвитку санаторно-курортного туризму завдяки наявності різних типів природних ресурсів, таких як бальнеологічні, грязьові та кліматичні, необхідних для функціонування лікувальних закладів та SPA-центрів. Різноманітність рекреаційних ресурсів робить Україну привабливою для розвитку туризму та дозволяє розвитку туристичного сектору економіки.

За даними Центру ведення Державного кадастру природних лікувальних ресурсів ДУ Український НДІ медичної реабілітації та курортології МОЗ України створив карту природних лікувальних ресурсів України (рис. 1.2).

На її основі можемо спостерігати про нерівномірний розподіл природних лікувальних ресурсів по території України.

Найбільше поширення спостерігається у Західній та Південно-Західній частині країни, тобто Карпатський та Причорноморський курортні регіони.

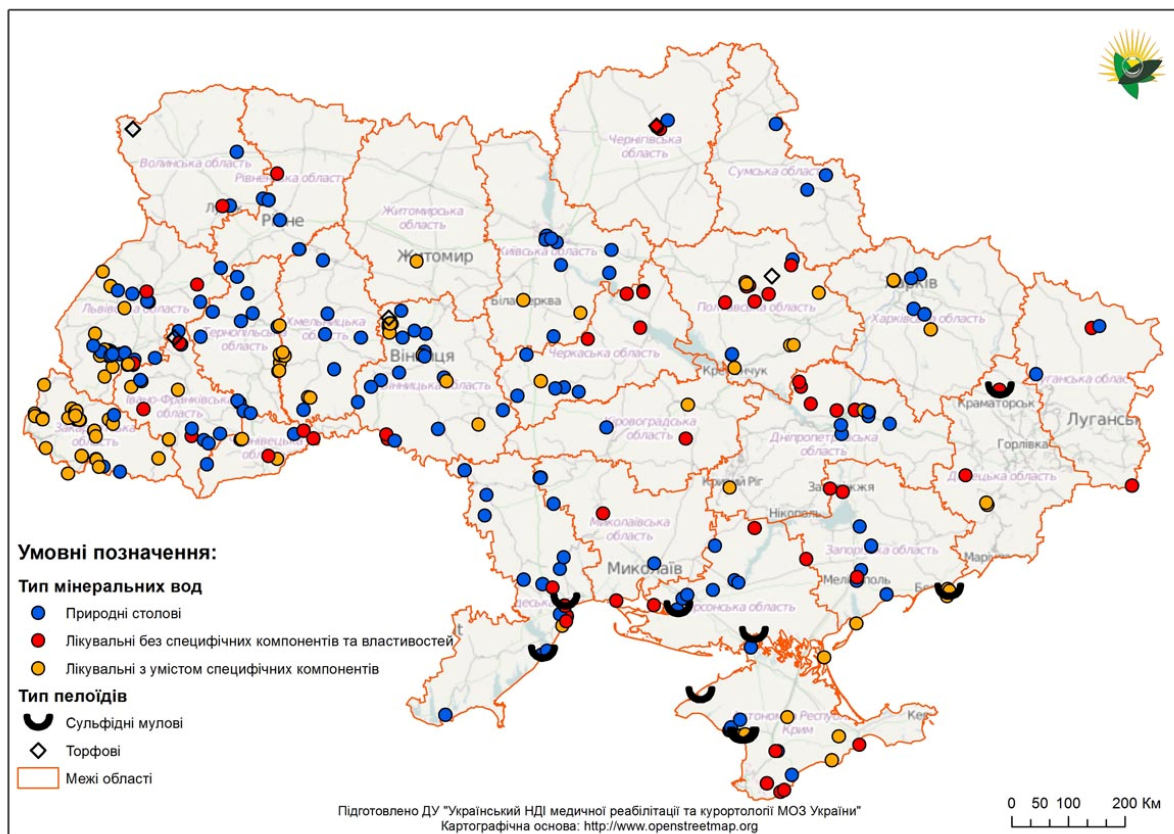

Рис. 1.2. Мапа природних лікувальних ресурсів України

Джерело: [21]

Заклади зазначених регіонів не є прямими конкурентами, оскільки сильно відрізняються за використовуваними природно-рекреаційними ресурсами, географічними умовами, інфраструктурним забезпеченням.

Розглянемо ці два регіони на прикладі лідерів курортних ресурсів санаторно-курортного туризму – Закарпатської та Одеської областей.

На території Закарпатської області містяться 50 джерел термальних вод. Переважно ці джерела є штучними. На сьогодні вже освоєні такі типи термальних вод: вуглекислі та кремнієві – Косинське та Берегівське родовища; азотні – Боржавське та Іванівське; йодо-бромні хлоридно-натрієві і азотно-метанові – Гарздівське родовище. Температура цих джерел (від +18°C до +80°C). Глибина до 800 м, Берегівського – до 900 м.

У Закарпатській області виділяють 10 лікувально-оздоровчих зон біля родовищ мінеральних вод. Санаторно-курортні заклади Закарпаття розташовані та функціонують на базі родовищ геотермальних джерел [10].

Закарпатська область відома Солотвинськими соленими озерами, які стали важливим туристично-рекреаційним лікувально-оздоровчим осередком Закарпаття. Озера розташовані на заході від м. Солотвино, найбільшим з них є о. Кунігунда. Солоні озера стали відомі багатьом завдяки своїм лікувальним властивостям, що схожі на води Мертвого моря. Озера утворилися внаслідок просідання порід, що сталося внаслідок видобутку солі з соляних копалень, що розташовані неподалік. Вода в озерах дуже солоня (146–150 ‰ г/л) і допомагає при лікуванні хвороб нервової системи, плевритів, радикулітів, артритів, різноманітних захворювань шкіри [13].

Природний потенціал грязелікування Закарпатської області забезпечується запасами торфових лікувальних грязей.

Запаси озокериту, який є сумішшю вуглеводів, смол та асфальтенів, також знаходяться на території Закарпаття, і мають лікувальні властивості. Озокерит, також відомий як гірський віск, містить в собі високомолекулярні сполуки, які можуть мати позитивний вплив на здоров'я людини.

Закарпаття має унікальні кліматичні умови, які є найбільш сприятливими для літньої рекреації, це обумовлене тим, що область оточена з півночі та заходу горами і має унікальні природні погодні умови.

До основних видів рекреаційно-туристичних ресурсів Одеської області належать:

- узбережжя Чорного моря;
- береги річок, озер і водосховищ;
- лісові та лучні масиви;
- міста та історичні центри;
- міста-курорти або курортні місцевості;

- релігійно-культові комплекси та окремі споруди, розташовані поза межами населених пунктів;

- давні міста, фортифікаційні споруди (печерні міста, фортеці тощо).

Звичайно, вплив на розвиток санаторно - курортної галузі має не тільки історія, а й держава та основні правові положення. Відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я № 385 від 28.10.2002 р. «Про затвердження переліків закладів охорони здоров'я, лікувальних провізорських посад та посад молодих спеціалістів з фармацевтичною освітою у закладах охорони здоров'я» до санаторно – курортних закладів належать:

- бальнеологічні лікерні (у т.ч. дитячі);
- грязелікарні (у т.ч. дитячі);
- дитячі оздоровчі центри;
- курортні поліклініки;
- міжнародний дитячий медичний центр;
- санаторії (у т.ч. дитячі, одно профільні, спеціалізовані);
- санаторії для дітей з батьками;
- санаторії – профілакторії.

Рекреаційні ресурси є ключовим елементом формування рекреаційної галузі народного господарства, і їх ефективне використання потребує не лише бережного та економного ставлення до них, але й належного обліку їх кількісного та якісного стану, альтернативності використання в різних галузях народного господарства та заходів щодо їх охорони та примноження. В Україні для цього базуються на системі природно ресурсних кадастрів, яка включає кадастр рекреаційних ресурсів, де здійснюється державний облік, якісна та кількісна оцінка, визначення придатності до різних видів використання, розроблення шляхів економного використання, охорони та примноження ресурсів. Це дозволяє не лише зберегти та ефективно використати комплекс рекреаційних ресурсів, а й покращити їх стан, збільшити їх кількість та зарезервувати для майбутнього використання.

Законодавство передбачає ведення земельного, водного, лісового та надрового кадастрів.

Одеська область входить у Причорноморський рекреаційно-туристичний регіон і займає перше місце серед інших областей регіону по складу та обсягу курортно-рекреаційних ресурсів завдяки географічному положенню та сприятливому клімату

Одним з основних рекреаційних ресурсів є Чорне море. У Одеській області загальна довжина морського узбережжя, включаючи лимани, становить 394 кілометри, з яких 175 кілометрів припадає на морські пляжі, що підходять для використання в рекреаційних цілях [4].

У межах області сформувалися три курортно-рекреаційні райони: Одеський, Білгород-Дністровський і Татарбунарський. Окрему згадку заслуговує всесвітньо відомий курорт Трускавець. Трускавець – перший в Україні курорт, який відіграв ключову роль у становленні національної традиції курортного відпочинку. Сьогодні Трускавець є відомою "SPA-столицею" Західної України, завдяки готельно-санаторному комплексу «Rixos-Прикарпаття», що входить до турецької мережі розкішних готелів «Rixos». Головною метою комплексу є популяризація нової концепції курортного відпочинку та оздоровлення [15].

Популярними є SPA-програми трускавецьких курортних готелів «Маріот Медікал Центр», «Женева», міжнародного реабілітаційного центру «Еліта».

У містах Моршин, Яремче, Славське, Східниця, Свалява, Солотвино та в обласних центрах регіону планується введення нових регіональних багатопрофільних курортних SPA-центрів, а також відкриття SPA-салонів [9].

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СТАНУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

2.1. Сучасний стан санаторно-курортного господарства України

На сьогодні попит на курортно-рекреаційні послуги зростають з кожним роком. Сучасний спосіб життя характеризується пришвидшеним ритмом, зростаючим інформаційним навантаженням та постійним психологічним напруженням. Цей комплекс факторів призводить до зростання потреби в оздоровленні під час відпочинку. Основні тенденції на сьогодні зображені на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. Основні тенденції у розвитку курортно-рекреаційного туризму

Джерело: сформовано автором

Однак, варто зазначити, пандемія COVID-19, ускладнила та сповільнила процес розвитку туризму в цілому, та санаторно-курортного, зокрема. Відбулись також і зміни у організації роботи курортних та лікувальних центрів по країні.

Україна мала на 2020 рік 10 458 лікувально-оздоровчих закладів, серед яких було 284 санаторії та пансіонатів з лікуванням, 55 санаторіїв-профілакторіїв, 67 будинків та пансіонатів для відпочинку, 1 235 баз відпочинку та інших закладів, а також 8 808 дитячих закладів для оздоровлення та відпочинку [19].

Слід зазначити, що у 2020 році близько 70% об'єктів санаторно-курортного комплексу України знаходилися у приватній власності, тоді як у державній та комунальній власності було лише 30%. Усього по Україні кількість закладів лікувально-оздоровчої сфери за всіма видами в 2019 році скоротилась на 557 одиниць (4,8%), а в 2020 році порівняно з 2019 роком – на 605 одиниць (5,5%) [19].

Динаміка зміни кількості підприємств, які надавали послуги зі SPA процедур(готелі, салони, лікарні, санаторії тощо) з 2015 по 2021 роки зображена на рисунку 2.2.

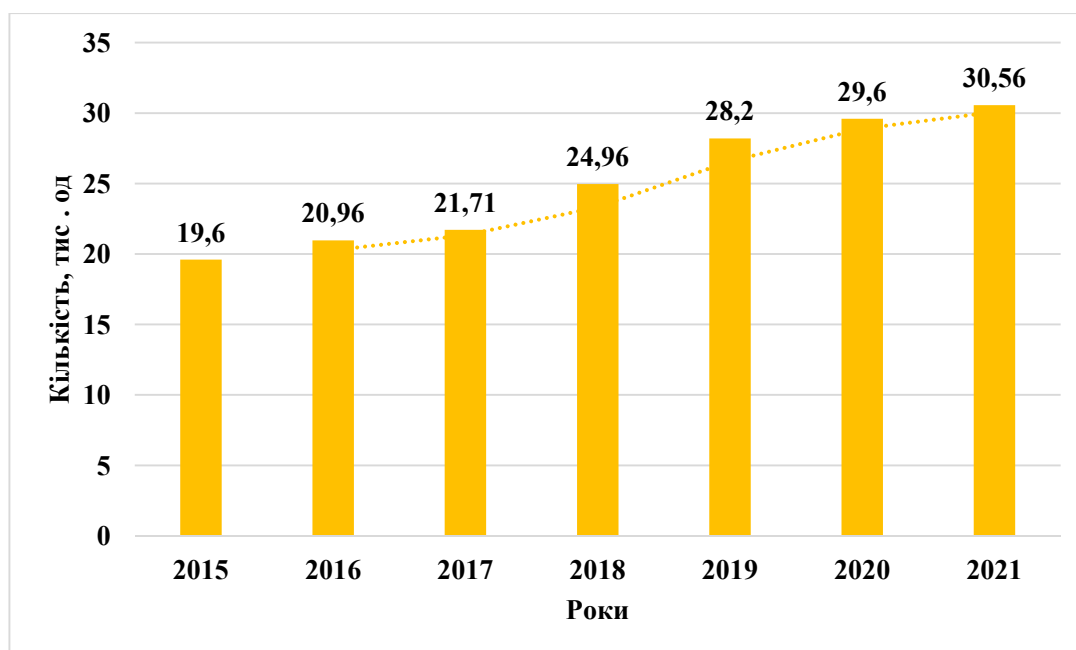

Рис. 2.2. Тенденції розвитку ринку санаторно-курортних закладів в Україні

Джерело: [23]

Трускавець - найвідоміший курорт України, який залучає найбільшу кількість відпочиваючих. Більше всіх туристів обирають саме цей мальовничий куточок. Незначна частка відвідувачів обирає Моршин, і інші курортні міста мають незначне значення. Трускавець та Моршин є лідерами серед реабілітованих місць в Україні, особливо в Львівській області (рис. 2.3).

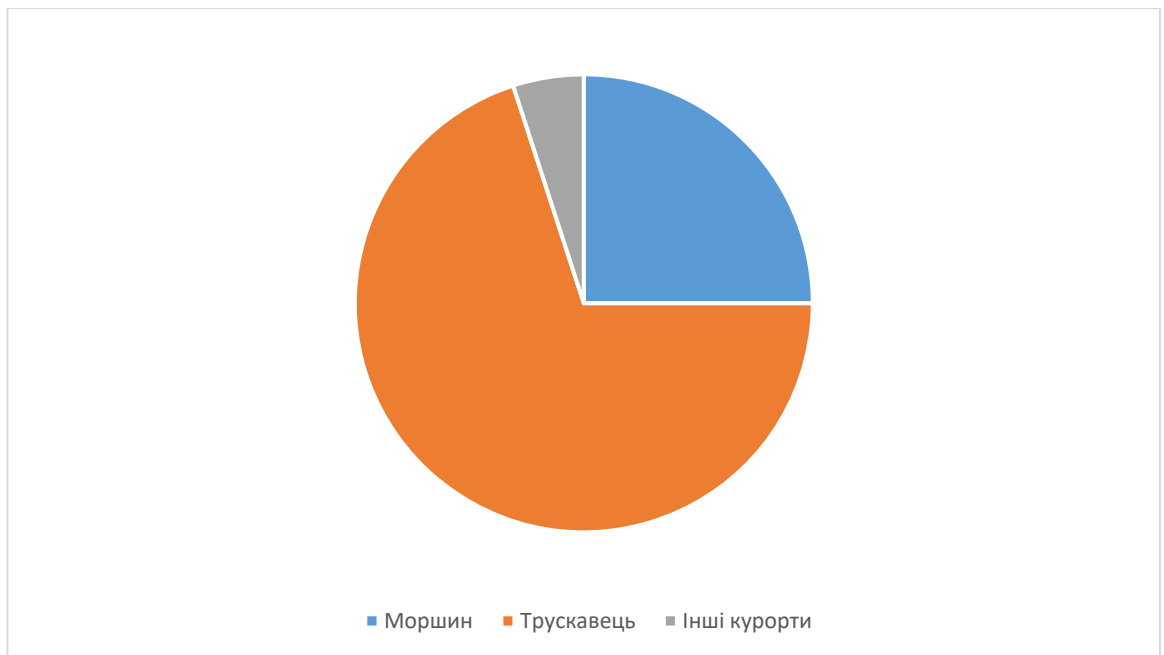

Рис. 2.3. Відсоток міста Моршин та міста Трускавець у прийомі туристів серед інших найвідоміших курортів України

Джерело: [10]

Звичайно, причиною цього є наявність у Трускавці найбільш розвинутої інфраструктури, широкий вибір санаторно-курортних закладів і медичних установ, а також визнання та гласність міста завдяки його іміджу. Особливу увагу привертає всесвітньо відома клініка професора Козьявкіна, яка здобула популярність завдяки своїй унікальній системі нейрофізіологічної реабілітації. У порівнянні з іншими містами, які також мають багато виняткових природних ресурсів, Трускавець виходить у лідери завдяки фінансовій підтримці, модернізації, впровадженню новітніх технологій, покращенню медичних послуг та забезпеченню високої якості охорони здоров'я. Це також сприяє піару міста і приваблює більше туристів [11].

Дослідження А. Помаза-Пономаренко проведене у 2022 році виявило розподіл регіонів України за рівнем розвитку ринку послуг санаторно-курортних закладів на 6 груп. Група 1 охоплює найбільш розвинені регіони, тоді як група 6 представляє найменш розвинені регіони. (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Розподіл регіонів України за рівнем розвитку ринку послуг санаторно-курортних закладів, 2022 р. до 24.02.2022 р.

Група	Регіони
1.	Львівська, Одеська
2.	м.Київ
3.	Вінницька, Закарпатська, Полтавська
4.	Запорізька, Івано-Франківська., Київська, Харківська
5.	Волинська, Донецька, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Чернівецька
6.	Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська

Джерело: [2,6,19]

Отже, найбільш розвиненим регіоном щодо санаторно-курортного туризму на початку 2022 року були Одеський та Львівський регіони, найменш розвинених регіонів багато і це Дніпропетровська, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області.

З 2022 року ситуація стала катастрофічною. Через війну з РФ, Україна втратила 90% своїх доходів від санаторно-курортного туризму. Це особливо стосується півдня та прибережних зон, де у морі стоїть ворожий флот та існує небезпека обстрілів.

Трохи краща ситуація з Карпатським туристичним регіоном. Через віддаленість від зони бойових дій, розвиток туризму тут станом на початок 2023 року швидший і кращий. Станом на початок 2023 року ситуація стабілізується, більшість закладів почали працювати у звичайному режимі.

Протягом війни багато санаторно-курортних закладів у регіоні відкрили свої двері для понад 40 тисяч переселенців, які забезпечували собі проживання переважно самостійно. Це призвело до високої наповненості закладів та приватного сектору в регіоні, а також до підвищення цін на оренду житла. Крім того, окремі лікувально-профілактичні заклади були призначені для українських військових, які постраждали в боях і потребували лікування та/або реабілітації. Як санаторії заклади України почали працювати лише після початку червня 2022 року [17].

2.2. Основні проблеми розвитку санаторно-курортного господарства

Протягом останніх років сучасне санаторно-курортне господарство України почало стрімко розвиватися. Але поруч з тенденцією стабільного розвитку ця галузь зіштовхнулася з низкою проблем.

У 2019 увесь світ мав обмеження спричинені COVID-19, почали закриватися кордони та заклади, санаторно-курортна сфера, та туризм загалом, зазнали значних збитків.

Так уже у 2021 році поступово почали працювати курорти, а експерти з туризму прогнозували, що у 2022 році очікується масовий потік туристів з-за кордону з цілями реабілітації, лікування та оздоровлення, але у лютому почалося повномасштабне вторгнення з боку російської федерації, було запроваджено воєнний стан, зачинені усі аеропорти, більшість туроператорів та турагентів припинили свою діяльність, деякі зовсім зачинилися.

Погіршення стану транспортного сполучення між регіонами та іншими державами, безпека, підвищення цін на послуги та паливо, збільшення військових витрат – все це має значний вплив на подальший розвиток санаторно-курортної галузі та туризму в цілому.

Туристична галузь України через війну зазнала значних збитків, але за перші шість місяців 2022 року загальна сума туристичного збору склала – 89 млн 420 тис. грн, що майже на 28,8% більше в порівнянні з аналогічним періодом 2021 року (69 млн 453 тис. грн.) [20].

Ще однією проблемою розвитку санаторно-курортного господарства на Україні є незадовільний стан транспортного сполучення. Дороги місцевого значення, які забезпечують внутрішні зв'язки, перебувають у задовільному стані, а особливо високі показники технічного стану спостерігаються на дорогах, що ведуть до великих населених пунктів та пунктів пропуску через державний кордон.

Технічний стан доріг у гірській місцевості Карпат, через складні умови рельєфу не є задовільним. Чимало окремих ділянок магістралей не відповідають потоку автотранспорту, що призводить до створення аварійно-небезпечних ситуацій на дорогах.

Залізничний транспорт відіграє важливу роль в розвитку туризму регіону, адже є зручним та більш бюджетним видом транспорту в Україні. Близько 15% пасажиропотоку забезпечується залізничним транспортом, але його інфраструктура є недостатньо розвиненою. Особливо це стосується Карпатського туристичного регіону. Найбільшими транзитними маршрутами на залізничному транспорті області є Чоп–Батєво–Стрий та Чоп–Ужгород–Самбір. Ці лінії переносять найбільше число пасажирських потоків і мають значний вплив на транспортне навантаження. З іншого боку, лінія Батєво–Королево–Тересва–Великий Бичків менш важлива з точки зору пасажирських перевезень та сучасного технічного стану [5].

У 2022 році, на жаль, через політичну ситуацію, стан доріг України значно погіршився, що перешкоджає у першу чергу внутрішньому туризму, дістатися до регіону стає дедалі складніше, більшість доріг не ремонтується, а деякі з них не є безпечними для пересування.

Інша проблема – це проблема природно-рекреаційних ресурсів. Засміченість території багатьох областей, зокрема рік та озер, лісів, постійна вирубка лісів, знищення флори та фауни мають вплив не тільки на якість лікувально-рекреаційних ресурсів, а й на зовнішній вигляд територій, та як це сприймається туристами.

Ситуація, яка на сьогодні є у лісах України, спричинена позицією держави щодо лісів. На державному рівні, ліси більшою мірою розглядаються як сировинний ресурс, який має приносити прибутки. Ліс не розглядається, як екосистема, для розвитку туризму та рекреації, як джерело важливих еко системних послуг, таких як: чиста питна вода, чисте повітря, недеревні продукти лісу (ягоди, гриби, лікарські рослини), середовище для збереження біорізноманіття, регуляція стоку води, яка забезпечує водність річок й запобігає повеням, адаптація регіону до змін клімату тощо [12].

Також війна привела до окупації рекреаційних територій та руйнації рекреаційної інфраструктури. Однак, наша держава не повинна засмучуватися, але скористатися негативними наслідками такої агресії на свою користь. За оцінками, збитки для довкілля України внаслідок війни становлять 1,35 трлн гривень, що включає наступне:

1. забруднення небезпечними речовинами близько 183 тис. м² ґрунтів та засмічення 2,3 млн м² земель;
2. випалення 23,3 тис. га лісів, з частиною з них втрачено назавжди;
3. необхідність розмінування 200 тис. км² території;
4. окупація 8 заповідників, 10 національних природних парків;
5. окупація 2,2 тис. родовищ з енергоресурсами, металами та мінералами, що мають значну вартість (приблизно 12,4 трлн доларів) [22].

Впровадження комендантської години в для всіх закладів призвело до змін у процесі розселення та переміщення гостей, що стало складнішим через обмеження часу. Більшість роботи припадає на денну зміну, а деякі співробітники можуть залишатись на ніч на території санаторіїв та курортів.

Ресторани, бари та інші послуги, такі як салони краси та SPA-зони, доступні в обмеженому обсязі, а під час повітряної тривоги деякі послуги можуть бути недоступні. Заклади впроваджують підвищені стандарти безпеки, які включають сповіщення гостей про повітряну тривогу та відбій, організацію укриттів, де це можливо, щоб забезпечити безпеку відвідувачів у разі небезпеки.

Війна призвела до значного зниження попиту на послуги розміщення в готелях та туристичних підприємствах більшості регіонів України. Більшість готельних та туристичних підприємств зазнали значних збитків і щоб вижити, доводиться покривати їх за рахунок інших джерел доходів. Іноземні мережі готелів менше ризикують та багато з них залишаються закритими.

До інших проблем розвитку галузі можна віднести:

- відсутність актуальної та повної статистики по санаторно-курортній галузі ;
- відсутність новітньої ефективної державної політики у сфері цього бізнесу;
- відсутність маркетингових стратегій розвитку;
- проблема пошуку кваліфікованого персоналу для закладів.

Отже, поруч з головною проблемою всього туризму України – війною з РФ, галузь страждає на наявність інших, які можливо вирішити при правильних стратегіях розвитку та веденні новітньої державної політики підтримки та контролю.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОГО СТАНУ

3.1. Перспективи розвитку санаторно-курортного господарства

Санаторно-курортне господарство в Україні має великі перспективи розвитку, оскільки враховується широкий спектр факторів: природні, історико-культурні, соціальні, економічні та політичні. Ці фактори мають регіональну специфіку і впливають на формування санаторно-курортного комплексу кожного конкретного регіону [16].

Однак, розвиток санаторно-курортного господарства пов'язаний з вирішенням соціально-економічних проблем, що виникають під час трансформації суспільно-економічних відносин. Для формування високорозвиненої національної індустрії рекреації та її інтеграції в світовий ринок туристично-рекреаційних послуг потрібно знайти раціональний підхід до використання природних умов, ресурсів та історичних, архітектурних пам'яток краю.

Однією з ключових ідей при плануванні подальшого розвитку рекреаційного комплексу є підхід, що базується на природно-історично-етнографічній рекреації. Це означає максимально раціональне поєднання природних умов, ресурсів та історичних, архітектурних пам'яток краю для створення привабливих туристично-рекреаційних об'єктів. Такий підхід сприятиме розвитку туризму, залученню інвестицій та підвищенню якості послуг у санаторно-курортному господарстві України. Детермінантами розвитку санаторно-курортного туризму для України:

- створення загальносвітового інформаційного простору (мережа Інтернет) і принципово нових засобів зв'язку,
- виникнення міжнародного ринку туристичних послуг,
- відмінна інфраструктура туризму,

- поширення англійської мови як мови міжнародного спілкування,
- підвищення життєвого рівня,
- інвестиції в розвиток системи охорони здоров'я,
- міжнародна акредитація та сертифікація усіх медичних послуг,
- наявність міжнародного споживача,
- менша вартість або краща якість процедур,
- добра репутація клінічного досвіду,
- успішне впровадження найкращих практик та новітніх спатехнологій,
- високоосвічений персонал,
- досконала юридична база, політична та соціальна стабільність.

Як свідчить досвід країн, які пережили подібні проблеми з воєнним станом, наведемо приклад Ізраїлю – країна, яка продовжує жити в стані війни з Палестиною десятиліттями. правді, актуальний інтерес до України з боку міжнародної спільноти можна використовувати для сприяння розвитку санаторно-курортного туризму. Наша країна має значний природно-рекреаційний потенціал і багато цінних курортів та санаторіїв, які пропонують не лише відпочинок, але й лікувальні послуги.

3.2. Умови покращення розвитку санаторно-курортного господарства

Перш за все, подальший розвиток лікувально-оздоровчої сфери, як і туризму в цілому, залежить від соціально-економічного становища країни, припинення військових дій, повернення окупованих територій та їх відновлення.

Слабкою стороною санаторно-курортного господарства України залишається недостатність фінансування з боку держави та висока цінова політика. Курортам та санаторіям слід дотримуватись правила – «ціна=якість», для залучення внутрішніх та зокрема, зовнішніх туристів.

За проведеним аналізом у вище розташованих розділах курсової роботи автор вважає доречним удосконалити наступні сегменти галузі:

1. Збір статистичної інформації: необхідне створення порталу для офіційних статистичних спостережень, щоб мати змогу аналізувати санаторно-курортне господарство України. Це дасть можливість розуміння реального позиціонування послуг, (зокрема, щодо цінової політики, сезонних тенденцій, використання тих чи інших процедур, заповнюваності тощо). Також, буде доречним проводити спостереження та опитування серед туристів, що є можливістю оцінити їх мотиви, уподобання, повторюваність візитів тощо. Прикладами може бути розробка сайтів для створення рейтингів серед споживачів, статистичних сайтів, які можуть використовуватися у наступних дослідженнях.

2. Підтримка санаторно-оздоровчих закладів зі сторони держави: фінансування санаторно-курортних закладів, реконструкція наявних закладів оздоровлення, підтримка рекреаційних ресурсів (зокрема, розвиток сільської місцевості області, лісів та гірської території), створення нових робочих місць, медичних закладів освіти тощо.

3. Культурне забезпечення: санаторно-курортне господарство України має потребу в співпраці з іншими зацікавленими суб'єктами для спільної організації промоційних заходів, що привертатимуть увагу. Це може включати створення спільних телевізійних програм, спеціалізованих видань, вебсайтів, а також забезпечення присутності у міжнародних виданнях та інших медіа. Варто відзначити, що Інтернет є надзвичайно ефективним інструментом для підвищення обізнаності та створення бажаних асоціацій, при цьому затрати на це є відносно незначними.

4. ЗМІ та реклама: для привернення уваги іноземних туристів, що є важливим, та зокрема уваги українських туристів, слід розробити маркетингові підходи: популяризація закладів по телебаченню, реклама на сайтах, водночас розробка сайтів для іноземних туристів, або переклад сайтів, розроблення/виготовлення віртуальних турів, світлин, відеофільмів,

промоційних відео-, аудіогідів, біл-борди, реклама у журналах, газетах, міжнародних виданнях тощо.

5. У 2023 році Україна продовжує перебувати у скрутному політичному становищі, але є всі можливості для підготовки нових висококваліфікованих кадрів. Забезпечення підготовки нових фахівців та розширення навчальних можливостей для працівників галузі має важливе значення для поліпшення якості послуг та управлінських здібностей в санаторно-курортній галузі.

6. Транспортне сполучення: відновлення доріг області, відновлення та реконструкція вокзалів, аеропортів дасть змогу залучити більше іноземних туристів саме до областей України. Покращення автобусного сполучення областей та запуск додаткових маршрутів стане плюсом для туристів, щоб вони могли з легкістю дістатися будь-якої віддаленої точки України.

7. Для поліпшення екологічного стану України та досягнення ефективного використання рекреаційних ресурсів, необхідно скласти перелік привабливих об'єктів для відпочинку у різних областях та здійснити ефективне використання їх рекреаційного потенціалу.

8. Доречним також буде розвивати нові велнес тренди у закладах оздоровлення, які вже є популярними серед європейських країн, це можуть бути: сон, домашній велнес, медитація, велнес для людей похилого віку, велнес за японськими звичаями, велнес для вагітних, велнес музика тощо.

9. Туроператорам та турагентам слід приділити увагу розробці унікальних санаторно-курортних турів, зокрема розробка нових спа та велнес турів по всіх областях.

Значну увагу слід приділити залученню іноземних туристів, тому доречним буде підготувати та поширювати інформацію про туристично-рекреаційну привабливість України (у тому числі соціального спрямування) шляхом розміщення інформації у мережі «Інтернет» (вебсайти, соціальні мережі, YouTube, TikTok (який у 2022 є досить популярним засобом масової інформації), спеціалізовані туристичні портали, SMM-просування тощо), та якісному перекладу мовами

Європейського союзу. Також можливе створення єдиного офіційного сайту санаторно-курортних закладів з публікуванням інформації щодо лікування, оздоровлення та реабілітації, який буде містити переклад на різні мови світу.

У висновку можна сказати, що розвиток санаторно-курортного господарства України є важливим для розвитку туризму та економіки країни. Для досягнення успіху необхідно забезпечити належну якість послуг та інфраструктуру, розвивати маркетингову діяльність та розробляти законодавчу базу.

ВИСНОВКИ

Результатом дослідження кваліфікаційної роботи є аналіз сучасного стану розвитку та дослідження перспектив розвитку санаторно-курортного господарства України в умовах воєнного стану. Отримані результати наукового дослідження дають підстави для таких висновків:

1) Було визначено, що санаторно-курортне господарство входить до великої категорії лікувально-оздоровчого туризму, та складається з таких закладів: санаторії, пансіонат з лікуванням, санаторій-профілакторій, курортна поліклініка, бальнеологічна лікарня, грязелікарня, будинок відпочинку, пансіонат відпочинку, база або інший заклад відпочинку, дитячий оздоровчий заклад, (табір) цілорічної дії, самостійний оздоровчий заклад 1-2 денного перебування. Основною складовою санаторно-курортного господарства є курорт. Він може класифікуватись за багатьма ознаками.

2) Було визначено, що Україна має великий потенціал для розвитку санаторно-курортного туризму завдяки наявності різних типів природних ресурсів, таких як бальнеологічні, грязьові та кліматичні, необхідних для функціонування лікувальних закладів та SPA-центрів. Різноманітність рекреаційних ресурсів робить Україну привабливою для розвитку туризму та сприяє розвитку туристичного сектору економіки. Найбільше поширення спостерігається у Західній та Південно-Західній частині країни, тобто Карпатський та Причорноморський курортні регіони.

3) Було досліджено стан санаторно-курортного господарства України в умовах воєнного стану та охарактеризовано динаміку кількості санаторно-курортних закладів України з 2015 до 2021 року. І описано ситуацію з роботою закладів у часи війни.

4) Описано та проаналізовано перспективи розвитку санаторно-курортного господарства України, а саме створення загальносвітового інформаційного простору (мережа Інтернет) і принципово нових засобів зв'язку; залучення приватних та державних інвестиції в інфраструктуру

системи охорони здоров'я; проходження міжнародної сертифікації та акредитації медичних послуг; успішне впровадження найкращих практик та новітніх спа-технологій; високоосвічений персонал, досконала юридична база, політична та соціальна стабільність.

5) На основі виокремлених проблем, було запропоновано ряд шляхів покращення санаторно-курортного господарства. Перш за все, подальший розвиток лікувально-оздоровчої сфери, як і туризму в цілому, залежить від соціально-економічного становища країни, припинення військових дій, повернення окупованих територій та їх відновлення. Слабкою стороною санаторно-курортного господарства України залишається недостатність фінансування з боку держави та висока цінова політика. Курортам та санаторіям слід дотримуватись правила – «ціна=якість», для залучення внутрішніх та зокрема, зовнішніх туристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архієреєв С., Баранова В., Варава К. Розвиток бальнеологічного туризму в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм, (9) ,2019. С. 153-163.
2. Козоріз Ю.М. Розвиток лікувально-оздоровчого туризму в Україні стан та перспективи. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/11644/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B7%20%D0%AE.%D0%9C..pdf>.
3. Малахова С.М. Курортологія та курорти України : навч. посіб. для самостійної роботи студентів VI курсу медичних факультетів при підготовці до практичних занять з навчальної дисципліни «Медична реабілітація». 2019. 105с.
4. Ніколаєва О.І. Рекреаційний господарський комплекс Одеського регіону : автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02. Харків, 2018. 20 с.
5. Піцур І. Місце транспортних комунікацій в туристичній сфері Закарпатської області. 2019. С. 94-98
6. Помаза-Пономаренко А.Л. розвиток туризму в Україні у воєнний і післявоєнний періоди. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. Том 33 (72) № 5 2022. С. 6-11.
7. Про затвердження форми державного статистичного спостереження з питань діяльності санаторно-курортних (оздоровчих) закладів та Інструкції щодо її заповнення : Наказ Держ. ком. статистики України від 23.06.2003 р. № 188 : станом на 18 серп. 2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0563-03#Text> (дата звернення: 14.05.2023).
8. Про курорти : Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III : станом на 16 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

9. Рутинський М., Петранівський В. Лікувально-оздоровчий туризм: актуальні цілі та сучасні підходи до організації. Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. 2012. Вип. 29 (1). С. 179-189.
10. Савіна Г.Г., Яковенко О.В. Управління клієнтською базою туристичного підприємства із застосуванням інтернет-ресурсів: економічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. №25 (2). С. 107-110.
11. Сардак С.Е. Механізм управління соціально-економічною системою. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2010. №1(8) С. 191-200.
12. Станкевич-Волосянчук О. Лісове господарство у Закарпатській області: Проблеми і виклики. Аналітичний огляд. Ужгород: «РІК-У», 2020. 28с.
13. Цимбала О. Термальні води Закарпаття як складова туристичного продукту. *Туристичний потенціал дестинацій. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Туризм, 2020. С. 185-195.
14. Черняк А.С. Рекреаційний потенціал Закарпатського регіону в організації нових санаторно-курортних закладів на базі термальних джерел. *Архітектурний вісник КНУБА*, 2017. С. 498-503.
15. Шаповалова, О., Ю. Сапа. Сучасні тенденції розвитку «SPA» і «WELLNESS» туризму. Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм 1042 (2013): 154-158.
16. Яворська В., Транченко Л., Сич, В. Проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні. *Редакційна колегія*. 2020. №1.С. 131-139.

17. Відпочинок у війну: що пропонує українцям курортний Трускавець.

URL:https://lb.ua/society/2022/08/28/527575_vidpochinok_viynu_shcho_propouie.html (дата звернення: 13.05.2023).

18. Грязелікувальні курорти. URL: <https://nester-house.com.ua/articles/gryazelikuvalni-kurorti/> (дата звернення: 14.05.2023).

19. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.04.2023).

20. Державне агентство розвитку туризму. URL : <https://www.tourism.gov.ua/> (дата звернення: 21.04.2023).

21. Офіційний вебсайт «Український науково-дослідний інститут медичної реабілітації та курортології Міністерства охорони здоров'я України». URL: <https://kurort.gov.ua/oficzijnyj-vebsajt/> (дата звернення: 01.05.2023)

22. Природа та війна: як російська агресія вплинула на довкілля. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/08/infografika/suspilstvo/pryroda-ta-vijna-yak-rosijska-ahresiya-vplynula-dovkillya/> (дата звернення: 01.05.2023)

23. Тенденції розвитку ринку wellness та SPA в Україні: веб сайт. URL: <https://inventure.com.ua/analytics/investments/tendencii-razvitiya-rynka-wellness-i-spa-v-ukraine> (дата звернення: 01.05.2023).